

Olga Müllerová, Jana Hoffmannová

MEZIGENERAČNÍ KOMUNIKACE (STARŠÍ VYPRÁVĚJÍ MLADŠÍM)

1. Vymezení pojmů stáří a generace

Při výzkumu rozhovorů starých lidí mezi sebou nebo s mladými (mladšími) partnery je třeba vyjasnit význam některých pojmů týkajících se lidského věku. Z různých slovníkových významů slova *stáří* (srov. např. Slovník spisovné češtiny 1994) nám zde půjde hlavně o význam „pokročilejší nebo poslední období lidského života“. Stáří je komplikovaný a komplexní fenomén, který zahrnuje stránku biologickou (přirozený proces stárnutí, ubývání sil všeho druhu), dále chronologickou a numerickou představu o věku; stáří je spojováno s počtem let a začíná na určitém bodě časové stupnice, tento bod je však značně relativní. Z numerického hlediska se ke starým lidem (bez jejich dalšího rozlišování) řadí ti, kteří dosáhli důchodu, tj. velmi zhruba nad 60 let (za mladé platí lidé do 35 let). A konečně se stáří chápe jako sociální jev v tom smyslu, že představa stáří se váže na určitý životní styl, na určité způsoby chování. Nápadnými rysy chování asociovanými se stářím jsou (chtěná, ale i nechtěná) sociální izolace, konzervatismus všeho druhu, ctění jistých hodnot atd. (srov. zjednodušeně Fiehler 1997).

Stáří lidé nejsou homogenní vrstvou a bývají rozčleňováni podle věku na tři skupiny: do 75 let („mladší staří“), mezi 75 a 90 lety („staří“), od 90 let výše („staří staří“ nebo dlouhověcí, dlouhožijící lidé). Stále častěji se užívá poněkud nepřesně eufemistické označení *senior* pro příslušníky všech tří věkových skupin. Jednotný pohled na stáří odporuje realitě a to, že se jedním pojmenováním označují v běžném užívání lidé šedesátiletí i devadesátiletí, je velmi zjednodušené.

Dalším pojmem, kterému se při výzkumu řeči starých lidí nelze vyhnout a který je ve slovnících různě definován, je *generace*. Zde budeme *generací* rozumět skupinu přibližně stejně starých lidí, kteří vyrůstali ve stejné společenské atmosféře a jsou svázáni s určitým vzorcem chování a myšlení, mají podobnou kulturní a sociální orientaci, podobné postoje, prošli určitými sociálními, kulturními a politickými událostmi, byli jimi formováni a ovlivněni (srov. Fiehler 1996). Kromě toho budeme ještě brát v úvahu sled generací v rodině. V ní jsou mezigenerační vztahy vázány na věkové a sociální role rodičů, pra-

rodičů a dětí. V současné době nejsou řídké třígenerační a také už i čtyřgenerační rodiny s pradědečkem/prababičkou, dědečkem/babičkou, jejich dětmi (rodiči), vnoučaty a také pravnoučaty; mezi generacemi je přibližný rozdíl třiceti let. Jak je patrné, je ve skupině lidí nad 60 let velká věková heterogenita. Rodinné role jsou stabilní, avšak v kategorii prarodičů, zejména babiček je velký věkový rozptyl; vzácností nejsou sedmdesátileté, ale ani čtyřicetileté babičky.

2. Možnosti výzkumu komunikace seniorů (a se seniory)

Komunikaci starých lidí s mladšími partnery i mezi sebou nebyla zatím v české lingvistice věnována velká pozornost; jiné je to v oblasti psychologie, sociologie, antropologie a pochopitelně gerontologie (srov. např. Haškovcová 1989; tam i další literatura). Zatímco zahraniční publikace přinášejí zprávy o poměrně rozsáhlých jazykovědných a zejména interdisciplinárních výzkumech (srov. např. Hummert/Wiemann/Nussbaum (eds.) 1994; Thimm 2000) a odkazy na bohatou literaturu, můžeme v našich výzkumech navázat zatím na velmi nepočtené domácí sondy do jazykové problematiky stáří (srov. Zeman 2000). K důvodům tohoto stavu patří možná jistá neurčitost a nevyjasněnost kategorie stáří a komunikace, která k němu patří, ale možná i jistá nechuť zabývat se tímto obdobím lidského života, na rozdíl od období mládí, jemuž je i mezi českými lingvisty věnována dost velká pozornost.

Výzkum komunikace starých lidí v období, kdy příslušníků starších generací neustále přibývá, je nepochybně potřebný. Jeho výsledků je možno použít např. v domovech důchodců a jiných zařízeních pro seniory (srov. Hoffmannová 2000) i pro komunikaci v rodině, jejíž životní styl se v současné době hodně mění (ke všeobecné nelibosti nejstarší generace). Staří lidé mají jiné komunikační potřeby a řídí se jinými komunikačními normami než příslušníci generací mladších; ti si to většinou málo uvědomují. V tomto, ale i v jiném smyslu se hovoří o konfliktu generací (srov. Thimm 2000). Kromě toho jistě stojí za to pokusit se zachytit způsob, jakým staří lidé mluví o svém životě v době, která už dávno minula, jak podávají osobně prožitá svědectví událostí, vztahů mezi lidmi, dobových postojů a názorů, a to jazykem, který v některých svých složkách oněm dobám odpovídá (srov. Hoffmannová/Müllerová 2002).

Pracujeme se souborem asi třiceti zhruba hodinových magnetofonových nahrávek a příslušných transkriptů. Jde o vypravování seniorů, ve kterých převážně vzpomínají na dětství, mládí a uplynulá životní období. Hovoří s nimi jejich mladší příbuzní (hlavně vnučky a snachy) nebo mladé ženy ze sousedství (studentky, které ve svém okolí navštívily staré sousedy a sousedky).

V celém materiálu co do množství převládá řeč seniorů nad řeči jejich mladších partnerů. Ti úmyslně do vypravování příliš nezasahují, ale řeč seniorů iniciují, usměrňují, povzbuzují je. Spontánně aktivní jsou ve chvílích, kdy je

vypravování opravdu zaujalo a ptají se na podrobnosti nebo na význam slova, které neznají, nebo na neznámou skutečnost. Tato vypravování jsou z velké části harmonická, působí potěšením jak posluchačům, tak také samotným vypravěčům.

Většinu nahrávek jsme pořídili se ženami. Z nich nejmladší bylo 60 let a její partnerkou byla její jedenadvacetiletá vnučka, nejstarší bylo 96 let a vyprávěla své dvaadvacetileté pravnučce. Pro současnou dobu je totiž příznačné, že mezi seniory vůbec převažují ženy, jak také dokládají statistické údaje o průměrné délce života mužů a žen (hovoří se o feminizaci stáří).

3. Některé rysy řeči (komunikace) starých lidí

Dále se budeme zabývat výhradně nahrávkami pořízenými se seniory staršími 75 let a zaměříme se hlavně na ty, jejichž řeč není na první pohled výrazně poznamenána stářím (tj. porušenou artikulací, příliš pomalým tempem řeči, kolísající silou hlasu, zmateností, ztrácením tématu, zapomínáním, o čem je řeč); to je spíše předmětem gerontologie nebo gerontopsychiatrie. Zajímá nás, čím se komunikace těchto seniorů odlišuje od komunikace mladších partnerů.

3.1. Orientace na minulost

Projevy starých lidí se váží víc k minulosti než k budoucnosti a přítomnost vidí v kontinuitě s minulostí. V oblibě mají vzpomínková vypravování, většinou autobiograficky zaměřená. Jejich nejčastějšími tématy jsou nejranější dětství, domov, škola, známosti s chlapci (děvčaty), vojna, nástup do zaměstnání, svatba, vlastní rodina. Informace o těchto obdobích prokládají vypravováním příhod. Podávají zprávy o minulosti přes své osobní prožitky. V tom se projevuje také další rys komunikace starých lidí, totiž zaměření na vlastní osobu, jistá sebestřednost. Informace, které jim předávají jejich mladší partneři, převádějí na informování o vlastních zážitcích z minulosti.

B - babička; V - vnuk

B tak povídej / jak ste se měli ve Švýcarsku

V no dobře sme se měli / dělali sme túry

B no vidíš / my sme ve Švýcarsku nikdy nebyli / ale eště než šel děda do důchodu tak sme byli v Krkonoších / a to sme šli pěšky z Pece až do Špindlu / představ si tu dálku / no to bylo hrozný

Porovnávání s vlastní osobou je základem i ve výrocích

(těsně po svatbě)

V babi / to mám hezkou ženu / že se ti líbí

B no / je mladá / já sem byla taky mladá

B seš štíhlá / protože seš eště mladá / já sem byla taky štíhlá / to maminka říkala / Láďku / dejte si pozor / ať vám jí vítr nevodfoukne / já sem měla celej život sedumapadesát kilo / ale přídou leta a máš to / však se taky spravíš

Velmi často uvádějí svůj vlastní věk a s oblibou nechávají své partnery hádat, kolik je jim let. Hodně staří lidé jsou na svůj věk nezřídka pyšní (*voní na mě koukali a teprve se dověděli / kolik je mi let / tomu nechtěli věřit / tak sem je musel přesvědčovat vo tom / jo / eště jak Rakousko bylo tady / a voni tam byli některý ty kluci už starší / ale né tak starý jako já / takový pětasedumdesátníci tam byli*). Rekonstruují věk sourozenců, dětí, vnoučat a snaží se udržet si o těchto údajích v hlavě pořádek (*no já se narodil v roce třináct / a měl sem bratra vo sedum let staršího / jo / čili já dyž se narodil / tak jemu bylo sedum let ... bratr byl vo sedum let starší / takže / von šel do Příbrami do reálky / von se narodil v roce šestym*).

V uplynulém období života se orientují třemi mezními historickými událostmi:

- první světovou válkou (*táta byl na vojně / táta musel jít na vojnu asi v roce štrnáct / jo / učitelové museli na vojnu / žejo / takže my sme byli sami bez táty / jo / já / matka / muj bratr a ta teta Liduška ... v roce osumnáct skončila válka / muj otec přišel z války / voblečenej v modrým vojenským / a já se ho bál*),

- druhou světovou válkou (*to všechno bylo za války trestný / hele / za / za mák byl trest smrti / za sádlo byl trest smrti / když tě chytli / na to stály ty hospodářský kontroly na těch / no / přece se pamatujete / to nebylo jen tak / a Němci se ze žádným nemalovali / chytli tě / támle tě poslali do vězení a dali ti kulku / a bylo to*),

- a obdobím po roce 1948, které pojmenovávají pomocí opisů „dyž přišli komunisti k moci“, „za soudruhů“ (*von byl z Tróje ten Konšel / a byl tady pečenej vařenej u nás / no kolikrát to až bylo nepřijemný ... a von tady seděl do kolika hodin ... potom když soudruzi přišli k moci / tak von byl velkej soudruh / no tak aby si nezadal / tak sem přestal chodit*).

S pohledem upřeným do minulosti souvisejí jejich častá srovnávání toho, co bylo dřív, a toho, co je teď, jak se proměnila místa, jejich vzhled. Jsou ochotni připustit výhody technického pokroku, zvykli si na pračky, ledničky, autobusy, metro, ale většinou tyto proměny komentují s lítostí, minimálně s nostalgií, která zaznívá hlavně ze zvukové stránky příslušné pasáže. Tak je tomu v úryvku, kde stará paní vypravuje, jak to vypadalo v Praze na místě, kde dnes stojí komplex nemocnice Na Bulovce (*tam jezdili ty obchodníci z Libně / a tady z těch nejbližších / jezdili tam z vozejkama / pro ten písek / a to prodávali na nádobí / na mytí nádobí / no dřív neexistovaly náky takovýdle saponáty nebo něco / no tak ty hospodyňky si kupovaly ten bílej písek / a tam drhly / tim drhly to nádobí / žejo*).

3.2. Stereotypizace

Považuje se za jeden z nejvýraznějších příznaků řeči, komunikace a vůbec chování starých lidí. Stereotyp obecně se vymezuje jako zjednodušené a často předpojaté chápání reality, rezistentní vůči změně. Stereotypy se vztahují k určitým skupinám (kategoriím) lidí, jsou spíše negativní a mohou být spjaty i s diskriminací (srov. Thimm 2000). Vyznačují se nepoddajností, stálým opakováním, stále stejným vzorcem chování. V sociální psychologii se hovoří o sociálních stereotypech založených na kategoriích jako např. věk, etnická příslušnost, národnost, příslušnost k sociální vrstvě, pohlaví, sexuální orientace.

Posuzujeme-li stereotypizaci stáří a ve stáří, můžeme rozlišit tři roviny. Jsou to 1. stereotypy, přes které se společnost lidí mladých a středního věku, ale i sami senioři dívají na stáří, 2. stereotypy v chování a komunikaci starých lidí, vždy tytéž způsoby reagování v obdobných situacích, 3. verbální stereotypy (rutinní formule, ustálená rčení, prűpovědky, rysy syntaktické strukturace textu). Stereotypy druhé a třetí skupiny jsou mezi sebou propojeny.

Stereotypní představy o stáří se v historii proměňovaly hlavně z hlediska negativního, nebo naopak pozitivního hodnocení stáří a starých lidí, od převažujícího pozitivního pohledu na starého člověka jako zkušeného, moudrého, hmotně zabezpečeného majetkem, hlavy širší rodiny, k převažujícímu negativnímu pohledu na seniora jako na člověka se sníženou kompetencí, neovládajícího moderní způsoby komunikace, sociálně slabého důchodce, který ztrácí vliv jak ve svém okolí, tak ve své rodině. Tento negativní sociální stereotyp vidění stáří převažuje v poslední době. Stáří jsou připisovány určité vlastnosti, chování, z rysů psychosociální situace jsou se stářím spojovány izolace, deprese, osamělost. Tyto stereotypy o stáří si osvojují i sami stárnoucí a staří lidé, vytvářejí si tak vlastní obraz stáří a to v nich vzbuzuje negativní očekávání (vyhlídky).

U mladších partnerů starých lidí vedou tyto negativní stereotypy, zejména představa o snížené komunikační kompetenci seniorů, ke stereotypnímu chování. K němu patří např. strategie přizpůsobování (srov. Thimm 2000). Mladší partneři jsou v rozpacích, jak se starými lidmi mluvit, a v této nejistotě se jim přizpůsobují např. na základě (i pouze domnělého) fyzického i duševního handicapu; mluví příliš hlasitě, protože očekávají špatný sluch, zjednodušují obsah sdělení, protože očekávají kognitivní deficit (o simplifikačních strategiích srov. Thimm 2000). Zejména v situacích poskytování péče (v domovech důchodců, ale i v domácím prostředí) volí blahosklonný, protektorský tón, příliš pečlivou, disciplinovanou a direktivní řeč, kterou snižují samostatnost starých osob podobně jako snahou zatajovat jim nemoc nebo nějakou nepříjemnost v rodině. Uplatňují rysy řeči *baby talk*, např. pomalé tempo, jednoduchou syntax, vyšší tón, speciální slova, deminutiva. V případě seniorů se užívá označení *secondary baby talk*. (Na druhé straně ovšem staří mluvčí neberou v úvahu komunikační

potřeby mladých v tom, že jsou většinou zaměřeni na minulost a na vlastní osobu.)

Mladší partneři se tedy v rozhovoru se starými lidmi pohybují mezi nevšímavostí, příliš malou pozorností, přezíráním a naopak přílišnou vstřícností. Při ní chválí kompetentní a fyzicky schopné jedince za to, co je normální, vyzdvihují jejich schopnosti, zručnost, nešetří chválou a komplimenty. Je však otázka, do jaké míry je jejich vstřícnost přirozená a upřímná, do jaké míry si staří lidé neupřímnost připustí a jestli právě tento přístup starým lidem nejvíc pomáhá, nebo jestli by nebylo lepší mluvit s nimi jako s rovnocennými partnery.

Časté jsou situace, kdy si senioři nevybavují jména, výstižná slova nebo úplně přesné souvislosti. Mladí buď pomáhají, nebo tuto sníženou schopnost, která postihuje lidi i dříve než v pozdním stáří, bagatelizují (*to nevadí, to je jedno, na tom nezáleží, pak si vzpomenete*) a zmenšují tak psychickou zátěž, která by mohla vést ke zhoršení komunikace. I zde je otázka, zda své ubezpečování myslí vždy upřímně, nebo zda se snaží zrychlit pomalou komunikaci. Potíže s vybavováním jmen senioři v rozhovorech často tematizují:

M - paní M., V - paní V., A - mladší partnerka

M francouzsky umí / německy umí a anglicky se snad učí / já nevím / a má pamatováka / vona si pamatuje / já kolikrát v televizi něco / a vona všechno ví / no / je šikovná

V říkám / člověk si už nepamatuje / vid'

A **ale vy si pamatujete**

V ale víte to dycky říkávala moje maminka / já si pamatuju starý věci / ale co bylo před tejdnem / to si nepamatuju

M no to je ta skleróza / to je ta skleróza / no dyť já říkám / heled' a já tady mám tužku a papír a kolikrát Olině něco vyprávím a nemužu si spomenout / pak vodejde

V hlavně ména / ty ména to je hrozný

M pak vodejde / spmenu si a mám tužku a hned si to napíšu

V já už si taky musím psát lístečky

M no jinak to není možný / no / přestože si dost pamatuju / vid'

A **babí vy si pamatujete moc / vy si toho pamatujete**

M jen mně nelichoť ale

V ale naše maminka taky / ta měla pamatováka / vona říkala nepamatuju / ale

(Mluví A projevuje v úryvku rozhovoru velkou vstřícnost, viz zvláště repliky.)

Lidé, kteří patří k nejstarší generaci, se dívají na svět tak, jak si to osvojili v mládí. Jejich preference jsou jednou provždy dané a své zásady a názory

nemění. Nejraději by viděli svět takový, jaký byl za jejich mládí. Staré časy si idealizují, srov. následující ukázkou, v níž opět zvuková stránka tuto idealizaci výrazně prozrazuje.

M - paní M., A - mladší partnerka

M no ale to sme měli každej půl hodiny na voběd / no a jelikož sme neměli kam chodit / žejo / na to / tak sme si každej moh koupit co chtěl / no tak prodavači dostávali deset korun / a učedníci dostávali pět korun / no ale prosím tě / za tu pětikorunu / co sme dostali / my sme šli / tam byl Urksa / nákej uzenář / žejo / tak sme si dali / von měl pořád / teplou uzenuou krkovičku / žejo / tak sme si dali plátek tý uzenny krkovičky / k tomu přílohu / nákou / rohlík nebo něco / no / to nám eště zbylo / z tý pětikoruny / tak sme šli na tržiště / tam sme si koupili / tam prodávali takový ty americký jabka / žejo / tak ten / trhovec / ti dal taky jedno jabko taky / jedno jabko sme si koupili / pak sme šli tam byl Haltuf / nákej cukrář / a eště sme si koupili rakvičku nebo něco / všecko za pětikorunu

A za tu dneska nedostanete ani tu rakvičku

Prislušníci nejstarší generace, kteří prožili mládí zčásti za Rakouska a za první republiky, si uchovali tehdy obvyklý stereotypní pohled na Židy, které vnímali především jako obchodníky a podnikatele. V jejich vypravování zaznívá často výrok *byli to židi / ale byli to hodný lidi*.

M Wágnerová / to byl / to byli židi / to byly / veškerý vybavy pro nevěstu / nádobí a prostě celý zařizení / no ale židovka byla hezká taková (...) to byla pravá židovka (...) no / a dycky dyž tam přišla služka zezhóra / a / něco chtěla / tak vona jenom německy / s ní brebentila / a já sem měla dycky na ní stek / já sem si říkala / vod českých lidu bere peníze a německy / se nestydí tady mluvit / jo / no / a vona měla syna / a ten se menoval Winternitz / nevím jesi to byl z prvního manželství (...) a ten měl zase na tom druhym rohu / jako vobchod látkama (...) to byl echt židovskej vobchod / no / takovej / takovej tmavej a / takovej nevlídnej (...) no a to pan Čapek / držel všecky svátky / sme drželi / co byly státem uznány / tak se zavřelo / žejo (...) ale Winternitz / ten / to se dycky Čapek smál / říkal ten vobešel celou Libeň / a dyby měl jeden vobchod votevřený / tak žid nechal votevřený taky / no / to sme se smáli / no

Stereotypně se vyjadřují i o období po r. 1948. Označují ho pomocí výpovědí a slovních spojení jako „dyž přišli komunisti k moci“, „teďka po válce / za soudruhů“.

- M ten jejich syn nebo majitel to už ti nepovím / to byl baleták z Národního divadla / ale jelikož / v Národním divadle / nesměly bejt / žádný politický strany / žejo / strany a agitace / bylo to Národní divadlo / to bylo zakázaný / ale von tam propagoval komunizmus / soudruhy / jo / no a voni ho z toho Národního divadla vyhodili / a potom dyž přišli soudruzi k moci / tak ho vyzvedli (...) von potom tak z něj udělali malíře / sochaře / jo / a udělali ho národního umělce / ale von byl nicka / dyť to byl takovej
- A toho asi neznáme
- M ale znáte / dyť za soudruhů byl vyznamenanej

Tutéž příhodu, zážitek, zkušenost vyprávějí po kolikáté, kdykoli se naskytne příležitost, neuvědomují si, že už ji týmž partnerům vypravovali, nebo to neberou v úvahu. Mladší partneři někdy už sami (v žertu) začnou historku vypravovat, nebo z ní při různých příležitostech citují výroky a formulace. Jen zřídka se stane, že se vyprávěč víceméně formálně přeptá *nevypřavovala sem ti to už?*, nebo konstatuje *to už sem ti vypravovala / vid'*. Záleží pak na jejich vzájemném vztahu, jestli jim mladší partneři po pravdě řeknou, že to vše slyšeli už mnohokrát, nebo naopak je k dalšímu opakování povzbuzují. Zde ovšem opět přichází v úvahu míra jejich upřímnosti.

Rysy stereotypního užívání jazykových prostředků, ustálené způsoby postihování jevů a skutečností lze dobře sledovat právě ve vzpomínkových vypravováních. Střídají se v nich pasáže, ve kterých mluvčí uvádějí fakta v podobě jakéhosi výčtu nebo časové posloupnosti, s pasážemi, v nichž vypravují ilustrační příhody. V pasážích obou druhů převažují rysy jednoduché syntaxe: linearita v napojování syntaktických celků (konstrukcí, výpovědí), jejich nekomplikovaná syntaktická výstavba a hlavně jejich syntaktický paralelizmus. To všechno je způsob syntaktické strukturace, který je intelektuálně nenáročný a vyhovuje nezávaznému sdělování skutečností, jak si je mluvčí postupně vybavuje. Kromě toho si mluvčí nedělají žádné starosti se správností vyjadřování ani s žádnými zásadami stylistické vytříbenosti. Co se jim nedaří zformulovat, to nahradí paraverbálními a neverbálními prostředky.

Dalším dalo by se říct univerzálním rysem informativních pasáží i vypravování příhod je zavádění vedlejší linie sdělení, když se mluvčí při lineárním řazení výpovědí, jimiž podává hlavní děj příhody či sled informací, potřebuje u něčeho zastavit, něco vysvětlit, uvést okolnosti, něco doplnit. Činí tak pomocí vsuvek, vysvětlivek, pronášených někdy tišším a nižším hlasem. Uvede je tam, kde mu přijdou na mysl, a pak se navrácí k základní linii svého sdělování. Vyhýbá se tak složitému formulování pomocí vedlejších vět a složitějším syntaktickým strukturám, ve kterých by se mohl ztratit. Hlavní a vedlejší linie sdělování můžeme sledovat v následující ukázce; zvýrazněný text představuje

linii hlavní, nezvýrazněné zůstávají odbočky, vysvětlivky, vedlejší sdělení, také několikeré vyjádření, které lze hodnotit v některých případech jako příznak mnohomluvnosti (*verbosity*, srov. Gold/Arbuckle/Andres 1994).

Vypravuje pan S.:

já sem jedny prázdniny

každý prázdniny vlastně

jezdila tam do jednoho statku ke Kočovum jejich neteř

ňáká Sylva Čmelinská / taky mám fotografie její / a možná že sem je zahodil / já nevím /

slušná holka

a vona dycky chodila u toho rybníka ke splavu / já se koupal u mlejna

a vona dycky byla na konci hráze u splavu

já sem tam k ní dycky šel a tak sme tam spolu seděli a povídali

skutečně jenom povídali / žádný závazky

a já jí jednou povídám / heleď Sylvo

my sme si tykali vona byla stejně stará se mnou

přijed' na pouť' pětadvacátýho listopadu na tancovačku / budem spolu tancovat /

večer sem šel na tancovačku a táta nešel

byl sem tam sám / jo / bez táty

von říkal / heleď / vodbyť to za mě

no byla tam Sylva Čmelinská / tak sem s ní tancoval

ale já prováděl všechny holky co se mnou chodily do školy bejvalý / žejo

všechny višňovský holky který sem znal /

a co tam byly a co se mnou hlavně chodily do školy

a tak sem taky chodil tancovat s tou Sylvou Čmelinskou

3.3. „Reprodukce“ řeči (vlastní i cizí) a myšlení

Jedním z výrazných způsobů, jak na celkem malé ploše, sevřeně a působivě podat příhodu, kterou mluví kdysi zažil, je „reprodukování“ řeči osob a jejich dialogu, referování o komunikaci a chování aktérů těchto příhod (srov. Hoffmannová 1999). Ve vzpomínkových vypravováních seniorů je to velmi osvědčený, ba možná základní prostředek. Platí zde přitom to, co u všech nepřipravených mluvených projevů - nelze dost dobře pracovat s distinkcí řeči přímé a nepřímé (je tu množství přechodných případů, rozdíl se často stírá), a už vůbec ne s rozlišováním řeči nevlastní přímé a polopřímé. Relativizuje se i kategorie uvozovací věty - někdy není založena na prototypickém verbu dicendi, a navíc jsou při „reprodukcích“ dialogů uvozovací věty často rozmístěny náhodně, chaoticky, redukovány na minimum. V projevech seniorů toto chaotické rozložení

různých typů „reprodukování“ a „referování“, „citování“ vlastní i cizí řeči (i myšlenek) dosahuje značně vysokého stupně.

Ve vyprávěních seniorů, kde mluvčí „reprodukuje“ nějaký dialog, se samozřejmě vyskytuje i „klasická“ přímá řeč s „řádnou“ uvozovací větou; asi nejčastějším verbem dicendi v těchto větách je *řikal/a*:

Ládík se tenkrát tak rozčlil / *řikal* Milko / mně dyby si todleto udělala tak ti zakroutím krkem / to by si na mě šáhla jen jednou a víckrát ne / a *vona řikala* prosím tě jen se nekasej / klidně bych tě přeprala / jo *von řikal* jo tak to pod zkusit

Méně často, ale rovněž nezřídka zachytíme „čistou“ řeč nepřímou, obvykle s konektorem *že* (ev. *jestli*), často i opakovaným:

měli tu vilku hezkou (...) a Jindra *řikala že* tam nepude a co by tam dělala a aby to prodal
a tak maminka tam šla (...) a *řikala že jako že jesi* by tam neměl být a *jesi* by nám ho nenechal

Při neuspořádanosti většiny reprodukcí nejsou vzácné ani přechody od řeči nepřímé k řeči přímé, která je pravděpodobně pro většinu mluvčích přijatelnější a bližší:

tak řikali sme že prostě jaký máme potíže a *že* to není vůbec pravda co *vona řiká* / a *von řikal* / no podívejte se já bych vám radil tak si vemte soudního znalce

Pohyb mezi řečí přímou a nepřímou je tedy v těchto reprodukcích silný a mnohdy vede ke značně neurčitým případům, které můžeme situovat kamsi mezi obě polární polohy:

tak sem jí řikala jako že bych jako z těch Kobyliš vodošla
já sem tenkrát řikala že jako scháním *že* bych šla někam dělat a *vona řikala* no tak pod' k nám já *prej* ti to tam vyřídím
pani L. kolikrát *řikala já prej já prej* si na vás pamatuju

V uvedených případech částice *jako* „zneurčtuje“ kontury nepřímé řeči, zatímco speciální částice *prej* signalizuje reproduktivní modus uvnitř řeči přímé. Kdesi „na hraně“ mezi přímou a nepřímou řečí kmitá i následující výrazně signalizovaná reprodukce:

dyž se zmínili *jako že* / byli ste tady a nás ste nenavštívili

Z tohoto hlediska stojí v našich datech za pozornost např. reprodukce vzrušeného dialogu s větším počtem účastníků, který začíná řečí nepřímou (*já sem se ho ptala co si přeje / a von říkal že má tady koberec*), přechází k řeči přímé (*von říkal no já žádnéj nemám / a já povídám no jakto přece ste dostal takovej půllístek*), obsahuje pasáže s částicí *prej* (*vedoucí řek no dobře tak já prej si to vohlídám / tak až prej sem přide tak ať prej de nahoru*) a zahrnuje i reprodukci replik z jiného dialogu, tedy „reprodukcí reprodukce“ (*von řek že dal ty peníze tý pani / a že vona řekla že ten blok napíše / a žádnéj blok mi nedala*). V závěru si povšímneme, jak opět „sříhem“ přechází řeč nepřímá v přímou.

V případech s řečí přímou, nepřímou i v případech přechodných se dále setkáváme s tím, že uvozovací věta buď úplně chybí, nebo je přítomna jaksi pouze v náznaku (suplována např. konektorem *že*) a neobsahuje verbum dicendi:

přišel si / pane K. prosím vás já bych ty kramfleky potřebovala zejtra jo
 teď voni přišli a / **že jako** abysme šli na mák
 zmínil se že potřebujou nákou tu asistentku / no tak Vítek **že** by vo některý věděl

Je zajímavé, že při reprodukci rozsáhlejšího dialogu mluvčí někdy neopatřuje uvozovacími větami stereotypně všechny „reprodukované“ repliky; častěji připojuje uvozovací větu k reprodukci replik vlastních, zatímco u reprodukce replik „cizích“ ji leckdy vynechává:

tak **sem říkala** / heled' Božka za trest přid' / a tak jo / tak my teda přidem
 a **já povídám** a jak si na tom platově / no prej dobře no

Pokud uvozovací věta obsahuje verbum dicendi, stojí za to zaměřit se na jeho tvar (zejména na kategorie času a vidu). Jak už bylo uvedeno, snad nejběžnější je *von říkal/vona říkala*. Konkurenční *von řek/vona řekla* je méně časté a aspoň u některých mluvčích se zdá, že tento tvar připojují k reprodukci výroků závažných, oficiálních, úředních, životně důležitých:

no tak děda **řek** / no tak heled' pod' / tak já tě vezmu k rodičům aby tě taky poznali
 ten vedoucí **řek** / no dobře tak ať přide
 potom jako **řekli** že by ji pustili / dyž se zřekne důchodu

Proto také mluvčí při reprodukci svého rezolutního výroku sloveso uvozovací věty opravuje:

a já **sem říkala** / já **sem jí řekla** / pani H. helejte maminku nechte klidně spát

Někdy se zdá, že *řek* má platnost obecnější (zákazník třeba *řek já si ho tady nechám* = zobecnění jednání mnoha zákazníků), zatímco *řikal* platnost osobnější, konkrétnější, jednorázovou. Nápadný je specifický tvar reprodukce epiky, tj. vyprávění jiného vyprávění: mluvčí, která při sdělování příhod ze svého života reprodukuje dialogy převážně s pomocí *řikal/a*, při reprodukci jednoho dílu TV seriálu Dallas používá takřka výhradně určitějšího, definitivnějšího *řek/la*...

ten Žejár voni *řekli* ty bratři že ho zastřeješ jo (...) tak von teprve *řek* ano / a pak kněz *řek* teď ste muž a žena (...) a ten Boby *řek* aby s nim spolupracoval (...) a ten Klif nakonec *řek* tak dobře (...) takže mu *řek* že mu to dítě prodá

A ještě stojí za zmínku tendence, kterou jsme už zachytili i u vyprávění „neseniorských“: při reprodukci vlastní dialogické repliky mluvčího bývá verbum dicendi v uvozovací větě velmi často v přítomném čase (*já povídám, já říkám*), zatímco u cizí repliky - pokud je vůbec uvozena - bývá spíše sloveso v čase minulém, málokdy zpřítomňující *von říká, povídá*. V následující vzrušené reprodukci vzrušeného dialogu je u vlastních replik uvození *já povídám*, zatímco u reprodukce výroků jiných mluvčích a) buď uvozovací věta chybí, nebo b) je suplována částicí *prej (vona prej)*, nebo c) obsahuje verbum dicendi v čase minulém, a to ať už jde o reprodukci replik maminky (primárně reprodukováný dialog mluvčí - maminka), nebo o reprodukci reprodukce („reprodukcí na druhou“), sekundární dialog maminka - sousedka.

já povídám / co se ti stalo? / představ si že ta H. / já sem myslela že mi nafackuje / a *já povídám* / a co prosím tě? / a no *vona prej* jak máme tu zídku tam u tý prádelny / a pani K. pani K. / no to *já prej* tam letím (...) a *vona říkala* že sem jí pomlouvala (...) a jak si to můžu dovolit a to / a *maminka říkala* / prosím vás / *já nejsem* zvyklá někoho pomlouvat

To, že vypravěč reprodukuje výrok, který on sám nebo jiný mluvčí pronášel opakovaně, se postihuje v uvozovací větě pomocí výrazů *dycky (proto já sem ti dycky říkala)*, *porád*, i jinými způsoby (*co se mu nařikal aby šel domů*). Tatáž replika však může být i během téhož vypravování „citována“, opakována vícekrát; při dalším výskytu pak už může mít uvozovací věta redukovanou podobu, např. bez verba dicendi (*řikal a všechny sou tak spokojený ... von dycky / a všechny sou tak spokojený*).

Jak je zjevné, užívání sloves dicendi je v těchto vyprávěních, a také v jiných případech reprodukce cizí či vlastní řeči, značně stereotypní. Jiná verba dicendi než *říkat, povídat* se objeví zcela výjimečně:

hráli mariáš a Tonda prohrával / tak dycky **křičel** / Jiřino di mandlovat já prohrávám (...) a pořád jí **zpíval** na podzim když kvetou jiřiny

Můžeme s nimi počítat spíše tam, kde mluvčí nereprodukuje běžný reálný dialog, ale opravdu cituje nějaký fixovaný, nejčastěji psaný text. V poslední ukázce už jsme zaznamenali „citaci“ písně o jiřinách; jiný případ je *to přece už ten Tyrš hlásal / že Sokol není pro strany ale pro národ veškerý*. A do reprodukce vstupují i „stopy“ dalších psaných textů a diskurzů: *potom sme dostali zase **obsílku** že máme u jejich plotu hruj*.

Naše vyprávění jsou tedy prostoupena různě formovanými reprodukcemi cizí či vlastní řeči, občas i psaných textů, ale vzácné nejsou ani „reprodukce“ promluv pouze myšlených, „vnitřní řeči“: *my sme si říkali eště chvílku; si říkám co už kolik toho mám před sebou žejo*. Zajímavé je, že v řadě případů zvratné *si* v uvozovací větě vypadlo:

ráno si **řekla** jéžíš co budu vařit / dojdou si k Mládkovum pro kedlubny
tak sem tam stála asi deset minut a **říkala sem** / no todleto / přeci tady nebudu stát a čekat až se milostpán uráčí

Ještě připomeňme, že frekvence sloves dicendi, zvláště nejčastějšího *řít/říkat*, je v mluvených projevech narativní povahy vysoká i mimo uvozovací věty. V našich datech mohou být příkladem spojení typu *řikali mu... řikalo se jim...: děti mu říkaly Kočičák; stará C. ta mi neřekla než sokolská svině*. Ale repertoár metařečových vyjádření založených na tomto slovese je daleko širší: *jak sem ti říkala, to už sem ti říkala, říkám ti, jak se říká, dyž říkáš, to sem chtěla říct, musím ti říct, já ti řeknu novinu, na každého má řeči...*

Časté jsou ovšem i jednodušší formy, v nichž se reprodukce vůbec nesignalizuje a nejdůležitější je podání, zvuková stránka reprodukce, protože z vyprávěče se stává herec, který dokáže nápodobou různých hlasů, variováním síly hlasu a intonace, proměňováním tempa, mimikou a gestikulací předvést to, co by namáhavým a patrně ne příliš úspěšným syntaktickým strukturováním vyznělo méně působivě. Mluvčí ve vypravování znovu konstruuje dialog, který se odehrál v minulosti (v jiné situaci), jeho prezentace cizí, ale i vlastní řeči má podobu dramatizace, mluvčí se snaží dodat svému projevu ráz autentičnosti (srov. Tannen 1989). Zajímavé je sledovat v těchto dramatizacích také pauzy, které oddělují „citáty“ od ostatní řeči; někdy však vypravěč přechází mezi řeči různých mluvčích (včetně své vlastní) a komentářem bez pauzy a aktuální posluchači se přesto v tom, co v písemném přepisu vypadá naprosto zmateně, bez problémů orientují.

M   takle sme seděli u stolu / a / pan M. / no to sem já prosim / no tak vy máte bejt tady / já sem měl bejt někde tam ve frontě / někam nás vedli / **já vám to tak zobrazuju / jak sem to já prožíval** / no a šli sme na konec tý světnice tajdle

V ukázce reprodukce přímé řeči pana M. a lékaře (při operaci šedého zákalu) vypravěč (pan M.) nesignalizuje střídání mluvčích v původním dialogu. Přechod mezi reprodukcí přímých řečí a referováním o tom, co se dělo, je patrný jen ze zvukové stránky úryvku. Ve zvýrazněné výpovědi se vypravěč obrací na aktuální posluchače a komentuje svůj dramatizační způsob podání.

M   no dyž sem tam tak chvíli seděl (...) jenom řek / tak ste hotovej / pane M. / **hotovej / já už sem hotovej?** / s tím málo co se mnou dělal? (...) no tak sem si sed mezi ty vostatní

Jde o reprodukci vlastní vypravěčovy myšlenky, také bez jakékoli signalizace. Jen způsob podání —vlastní uvažování zvnějšněné tišším hlasem, pochybovačným a rozvažovacím tónem, klesavou intonací na slově *hotovej* a pauzou za ním (s významem pochyb) nás utvrzuje v tom, že nejde o reprodukci uskutečněné řeči, ale jen myšlenky. Že tomu tak je, je patrné z další výpovědi (s *tím málo co se mnou dělal*) se subjektem ve 3. osobě.

M   no a teď k tej hospodě
           M   heled' / kouřil by si?
           X   no / máš cigáro?
           M   no mám / ale máš sádlo?
           X   sádlo ne / ale přines bych ti kousek masa
           M   no tak i maso беру
           X   kolik?
           M   no já mám celou krabici / já ti to ukážu abysi nepřišel naprázdno
 M   no a tak sem měl tu krabici vod původních cigaret / jo teda / to dyž si dal šluka / tak (smích) a než se spatatoval

Mluvčí M. do svého vypravování, které samo je součástí delšího rozhovoru pěti osob, opět bez signalizace zapouští celý dialog, který se před léty („za okupace“) odehrál mezi ním a neznámým mužem X. Vypravěč zde prostřednictvím dramatizace a svého hereckého umění předvádí modelovou situaci nelegální výměny zboží (cigarety za maso nebo sádlo). Referování pomocí uvozené přímé řeči, řeči nepřímé atp. by pro vylíčení takové situace bylo pro něho obtížnější a zcela určitě by nebylo tak působivé.

V intertextovém a interdiskurzivním prostoru těchto mluvených narácí tedy naši vypravěči využívají různých známých a fixních forem, ale možná častěji se pohybují mezi nimi. Přes zdánlivou neuspořádanost zejména těchto „reproduktivních“ a „referativních“ pasáží se zdá, že je možno hledat určité tendence (pokud jde o užití či neužití uvozovací věty, výběr verba dicendi a jeho tvaru, o tvarování přímé či nepřímé řeči apod.). Žánr vyprávění tu má nepochybně postavení specifické; a určitá specifika asi bude možno zjistit i u vyprávění seniorských, právě třeba v souvislosti s jejich orientací na minulost, na srovnávání minulosti s přítomností aj.

Literatura

- Fiehler, R. (1996). Die Linguistik und das Alter. In: *Sprachreport* 1, 1-3.
- Fiehler, R. (1997). Kommunikation im Alter und ihre sprachwissenschaftliche Analyse. Gibt es einen Kommunikationsstil des Alters? In: B. Sandig/ M. Selting (Hg.), *Sprech- und Gesprächsstile*. Berlin/New York, 345-370.
- Gold, P./Arbuckle, T.Y./Andres, D. (1994). Verbosity in Older Adults. In: M. L. Hummert/J. M. Wiemann/J. F. Nussbaum (eds.), *Interpersonal Communication in Older Adulthood*. Thousand Oaks/London/New Delhi, 107-129.
- Haškovcová, H. (1989). *Fenomén stáří*. Praha.
- Hoffmannová, J. (1999). „Reprodukce“ řeči a myšlení. In: J. Hoffmannová/ O. Müllerová/J. Zeman, *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*. Praha, 99-126.
- Hoffmannová, J. (2000). Domov důchodců: mezi institucionálním a fatickým diskurzem. In: J. Hoffmannová/O. Müllerová, *Jak vedeme dialog s institucemi*. Praha, 93-115.
- Hoffmannová, J./Müllerová, O. (2002). Čeština v dialogu věkově rozdílných mluvčích. In: *Slovo a slovesnost* 63, 1-15.
- Hummert, M. L./Wiemann, J. M./Nussbaum, J. F. (eds.) (1994). *Interpersonal Communication in Older Adulthood: Interdisciplinary Theory and Research*. Thousand Oaks/London/New Delhi.
- Slovník spisovné češtiny* (1994). Praha.
- Tannen, D. (1989). *Talking Voices. Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse*. Studies in Interactional Sociolinguistics 6. Cambridge/New York/Port Chester/Melbourne/Sydney.
- Thimm, C. (2000). *Alter – Sprache – Geschlecht. Sprach- und kommunikationswissenschaftliche Perspektiven auf das höhere Lebensalter*. Frankfurt/New York.
- Zeman, J. (2000). Ke komunikaci nejstarší generace: Problémy s užíváním propriet. In: *Stylistyka* 9, 263-268.